

ЕКСПАНСІОНІЗМ В ІДЕОЛОГІЇ БРИТАНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (70–80-ТІ РОКИ XIX СТ.)

EXPANSIONISM IN IDEOLOGIES OF BRITISH POLITICAL PARTIES (70–80s OF THE XIX CENTURY)

Валюх Л.І.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук

Рівненського державного гуманітарного університету

Здійснено комплексний аналіз експансіоністської риторики лідерів британських політичних партій та відомих представників політичних кіл Англії. Висвітлено її вплив на формування англійської колоніальної ідеології. Доведено, що в останній третині XIX ст. у Великій Британії велася продумана та цілеспрямована пропаганда імперських цінностей, пропагувалася неминучість і вигідність колоніальних загарбань із метою залучити широкі верстви населення до підтримки політики експансії.

Ключові слова: Велика Британія, експансіонізм, колоніальна політика.

Осуществлен комплексный анализ экспансионистской риторики лидеров британских политических партий и известных представителей политических кругов Англии. Исследовано ее влияние на формирование английской колониальной идеологии. Доказано, что в последней трети XIX в. в Великобритании велась продуманная и целенаправленная пропаганда имперских ценностей, пропагандировалась неизбежность и выгода колониальных захватов с целью привлечь широкие слои населения к поддержке политики экспансии.

Ключевые слова: Великобритания, экспансионизм, колониальная политика.

The article deals with expansionist rhetoric of the leaders of British political parties and prominent representatives of political circles of England. Its influence on shaping of public opinion is characterized. It is proved that in the last third of the 19th century in Great Britain a deliberate propaganda of imperial values was conducted, the inevitability and utility of colonial conquest in order to attract the general public to support the policy of expansion was promoted.

Key words: Great Britain, expansionism, colonial policy.

Постановка проблеми. Сила і велич сучасної Англії сягає своїм корінням у глибину століть, коли вона нарощувала свою могутність як одна з найбільших метрополій світу. Остання третина XIX ст. – суперечливий період у британській економічній та політичній історії. Англія продовжувала зберігати роль «майстерні світу», але зміцнення інших європейських держав (Німеччини та Франції) похитнуло її позицію. Зростання конкуренції на міжнародній арені підштовхнуло Британську імперію до впровадження активної політики колоніальної експансії. Актуальним завданням стало посилення пропаганди ідей експансіонізму серед різних кіл британського суспільства. Реалізація цього завдання потребувала різноманітних засобів впливу на масову свідомість. Одним із найефективніших інструментів є озвучення експансіоністських ідей та їх обґрунтування лідерами політичних партій та відомими представниками політичних кіл Великої Британії. Тому актуальним є вивчення пропагандистської риторики англійських політиків як засобу маніпуляції суспільною думкою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить історіографічний аналіз, окремі фрагменти цієї проблеми розглядалися в працях російських істориків С.А. Богомолова, Т.Н. Гелли та І.Д. Парфьонова Серед сучасних вітчизняних нау-

ковців варто виділити дослідження С.С. Трояна та Л.Ю. Питльованої. Однак аналіз сучасної монографічної літератури та періодичних видань свідчить про необхідність поглибленого дослідження цієї проблематики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження експансіоністської риторики представників британських політичних партій та її впливу на формування англійської колоніальної ідеології (70–80 ті рр. XIX ст.).

Виклад основного матеріалу дослідження. У 70–80-х рр. XIX ст. в Англії проводилася добре організована пропаганда експансіоністських ідей. Одним з основних компонентів експансіоністської ідеології Великої Британії був «європоцентризм» – уявлення про перевагу англійської цивілізації та, відповідно, обов'язку англійців вести відсталі народи шляхом прогресу. Однак в останній третині XIX ст. уряд шукав нові докази, які виправдовували б колоніальні загарбання. Постало питання організації пропаганди на користь імперії з метою розширення соціальної бази прихильників експансії.

Виражаючи пануючі настрої, “The Times” писала в 1870 р., що втратити імперію значить «утратити торгівлю, сировину, прибуткові сфери вкладення капіталу, місця для еміграції, страте-

гічні бази на торгових шляхах, бази і порти для флоту <...>, національний престиж, завдати удару національним устремлінням» [10, с. 137].

Нова концепція імперії складалася з двох компонентів: ідеї зміцнення імперії та вимоги нових колоніальних загарбань в Азії й Африці. У метрополії активно пропагувалася версія, що колонії не хочуть поривати з нею через єдність раси, мови, політичних інститутів і торгових інтересів. При цьому замовчувалась головна сила, що прив'язувала колонії до Англії, – фінансовий капітал. Колонії повністю залежали від лондонського грошового ринку й англійського капіталу.

Російський журнал «Вестник Европы» зазначав: «У політиці Англії, останнім часом, спостерігається тяжіння до більш тісного єднання з колоніями <...>. Охорона і розширення колоніальних володінь у різних частинах світу, солідарність із напівзалежними англійськими областями і територіями, постійна думка про єдність британської імперії <...> – все це дедалі більше побутує у свідомості англійців та утворює програму так званої імперської політики» [Архив внешней политики Российской империи. Ф. 133. Оп. 470. Д. 63 (Л. 1–357)].

Російський журнал «Вестник Европы» зазначав: «У політиці Англії, останнім часом, спостерігається тяжіння до більш тісного єднання з колоніями <...>. Охорона і розширення колоніальних володінь у різних частинах світу, солідарність із напівзалежними англійськими областями і територіями, постійна думка про єдність британської імперії <...> – все це дедалі більше побутує у свідомості англійців та утворює програму так званої імперської політики» [11, с. 157].

Для виправдання колоніальної політики була обґрунтована теорія «неодарвінізму». У ній йшлося про те, що англійці внаслідок довготривалого «природного відбору» набули рис, які роблять їх вродженими правителями відсталих народів [8, с. 158].

Знаряддям експансіоністської політики стали два колоніальних товариства – Королівське колоніальне товариство, створене ще в 1869 р. й у 1870 р. перейменоване на Імперський колоніальний інститут, і Ліга імперської федерації, організована в 1884 р. Колоніальний інститут на своїх засіданнях обговорював важливі проблеми Британської імперії. Ліга імперської федерації пропагувала ідею створення тісного союзу всіх англійських володінь та імперського парламенту. Головна мета федерації полягала у пропаганді імперського протекціонізму, тобто закриття ринків Англії та її володінь для іноземних товарів [8, с. 157].

У 1883 р. була створена консервативна організація Ліга проліска, названа так на честь улюбленої квітки Б. Дізраелі. Одними із головних завдань Ліги було укріплення національної величі та збереження традицій Великої Британії. Члени цієї організації висунули гасло «Імперія і свобода»,

йшлося про «заклик країни до всесвітньої місії колонізації та імперії <...>, розширення і консолідація доброго спадку для наших дітей, для блага цивілізації та прикладу людству» [3, с. 232].

Як бачимо, представники англійської еліти чітко уявляли своє завдання – формування інститутів, здатних поширити серед населення ідеалізований образ імперії. Створений комплекс імперських цінностей виявився придатним для інтеграції в масову свідомість англійської нації, перетворився на ефективний стимул національної консолідації.

Важливу роль у формуванні політичних та ідеологічних засад британського колоніалізму відіграли політичні партії та їх лідери, які виправдовували експансіоністську політику та намагалися нав'язати англійцям ідею великої місії Британської імперії – об'єднувача усіх народів і цивілізацій. Представники обох політичних партій активно пропагували експансіоністські ідеї.

Основними постулатами зовнішньополітичного курсу Англії були послідовність та наступність. Уряди як консервативної, так і ліберальної партії керувалися традицією й були одностайні у збереженні єдності дій у міжнародній політиці. «Політика жодної держави світу, – зазначав Б. Бюлов, – не визначається в такій мірі традицією, як політика Великобританії» [4, с. 13]. Але ступінь впливу імперських ідеалів на діяльність і внутрішньопартійне життя лібералів і консерваторів був неоднаковим. Найбільш послідовними прихильниками розширення Британської імперії були консерватори.

В останній третині XIX ст. консервативна партія переживала важливий період свого розвитку: удосконалювалася її організаційна структура, розширювалася соціальна база, збільшувалося коло виборців. Якщо з 1830 р. до 1874 р. консерватори перебували при владі лише 5 років, то з 1870 р. до 1900 р. – 17 років [10, с. 40]. Гасла, пов'язані зі зміцненням імперії, були одними із найпопулярніших у консерваторів.

Лідер консервативної партії Б. Дізраелі під час свого виступу в Манчестері 3 квітня 1872 р. підкреслив, що, голосуючи за консервативну партію, англійські виборці підтримують «британську конституцію і Британську імперію» [7, с. 16]. У промові, виголошеній 24 липня 1872 р. у Кришталевому палаці, Дізраелі фактично звинуватив лібералів у навмисній зраді національних інтересів, оскільки політика лібералів (надання колоніям права на самоуправління) не підкріплювалася адміністративними та військовими заходами, які б забезпечили в майбутньому монолітність імперії.

Виголошення промови такого змісту свідчить про популярність у тогочасному британському суспільстві думки про необхідність і цінність

для Великої Британії колоніальної імперії. Однак у промові йдеться про долю територій, якими вже володіє Британія та відсутні заклики до подальших колоніальних загарбань. Б. Дізраелі ставить важливе питання про значущість великої колоніальної імперії для майбутнього англійського суспільства і дає на нього ствердну відповідь. «На мою думку, жоден міністр в уряді цієї країни не зможе виконувати свій обов'язок, якщо не використовуватиме будь-яку можливість для відродження, наскільки це можливо, нашої колоніальної імперії», – стверджував лідер консерваторів у своїх передвибірчих виступах [7, с. 16].

Завдання консолідації імперії та її зміцнення було визначене ним як один із програмних принципів консервативної партії. Гасла «єдності нації» та «єдності імперії» у розумінні Дізраелі доповнюють одне одного.

Обвинувачення лібералів у спробах свідомо зруйнувати імперію було лише полемічним прийомом на дуелі партій. Однак це не дає підстав недооцінювати роль Б. Дізраелі в проведенні й обґрунтуванні експансіоністської політики. Красномовна практика його уряду – агресивна політика під час близькосхідної кризи 1877–1878 рр., захоплення Кіпру, війна із зулусами й анексія Трансваалю, захоплення Фіджі, війна з Афганістаном. І це лише частковий перелік спроб розширити імперію.

Зауважимо, що Дізраелі першим із державних діячів Англії чітко сформулював тезу, що в умовах нового співвідношення сил на світовій арені зовнішня політика Англії не може не бути експансіоністською. Йому належала ідея створення централізованої та сильної у військовому плані імперії. У січні 1878 р. він говорив: «Ми добре знаємо, що коли ми говоримо про британські інтереси, ми маємо на увазі матеріальні британські інтереси, такі інтереси, які є джерелом багатства моєї країни» [2, с. 74].

Таким чином, Дізраелі виступав за активізацію колоніальної політики та цілеспрямовану пропаганду експансіоністських ідей у британському суспільстві. Як офіційний лідер консервативної партії, він проголосив однією з її програмних засад активізацію колоніальної політики. Отже, Дізраелі можна вважати одним з основоположників нового етапу британської колоніальної експансії.

Після смерті Дізраелі (1881 р.) лідером консерваторів став Р.А. Сесіль, маркіз Солсбері, який відіграв головну роль у поділі Африки. У його численних промовах чітко звучав мотив захисту англійського підприємництва й капіталу в умовах зростаючої конкуренції, протекціонізму, боротьби за сфери монопольної експлуатації. Солсбері не раз повторював, що комерція такої великої держави, як Велика Британія, може розвиватися тільки під покровом імперії. Він закликав випереджати інші країни за кількістю колоніальних

володінь, хоча завжди намагався подати агресивні акції своєї країни як оборонні [10, с. 41].

Ставлення лібералів до експансіоністських проблем не таке однозначне, як у консерваторів. Загалом ліберали були прихильниками імперії, як і їхні політичні супротивники. Якщо говорити про колоніальну політику ліберальної партії в 1869–1874 рр., 1880–1885 рр. і 1892–1895 рр., то вона продовжувала політику консерваторів. Відоме гасло «Мир, ощадливість і реформа» мало декларативний характер. На практиці не припинялася експансія в Африці, Азії та інших районах світу. Міф про антиімперіалізм лібералів утвердився в історіографії під враженням від виборчої кампанії 1879 р. У цей час У. Гладстон виступив із циклом промов проти імперської політики Б. Дізраелі. Він говорив, що авантюристична політика виснажує ресурси країни, відштовхує на другий план внутрішні проблеми. Крім того, така політика веде до зростання авторитаризму, обмеження демократії всередині країни: парламент ставиться перед тим чи іншим фактом, зміцнюється режим особистої влади [9, с. 91]. Але в цих промовах немає і натяку на осуд самого принципу колоніальних загарбань. Сам Гладстон любив говорити, що він за імперію, але проти імперіалізму, тобто проти колоніальної експансії [9, с. 92]. На нашу думку, лідер лібералів заперечував лише окремі кроки лідера консерваторів із тактичних, а не з принципових позицій, наводячи лише моральні докази проти агресивних планів. За певної зміни обставин він міг зробити поворот на 180 градусів, відкинувши всілякі моральні принципи. Так, перебуваючи в опозиції, він засуджував анексію Трансваалю, а опинившись при владі, відмовився повернути останньому незалежність.

Ліберали полюбили поміркувати про цивілізаторську місію в колоніях, про те, що Англія несе туди ідеали волі, піклується про колоніальні народи як про дітей і т.д. Це теоретичне виправдання експансії давало змогу лібералам протиставити свою «гуманну» політику «егоїстичній та нерозумній» політиці консерваторів. Саме ліберали поклали початок діяльності привілейованих компаній, пояснивши це тим, що уряд не може зупинити нескориму тенденцію британського підприємництва діяти в країнах, де немає цивілізації.

Відомою є фраза У. Гладстона зі статті «Місія Англії», яка була опублікована в журналі «Nineteenth Century» у вересні 1878 р. У ній він говорив: «Почуття імперії є вродженим у кожного англійця. Якщо є винятки, то вони подібні людям, що народилися сліпими. Це частина нашого спадку, яка народжується і помирає разом із нами. Це почуття вплетене у всі наші звички, у способи ведення суспільних справ. Панує бажання англійців розширити імперію. Обидві партії сходяться на тому, що Англія має велику місію у світі»

[15, р. 270]. Отож, суперечка між партіями зводилася лише до того, хто краще може керувати імперією.

Наприкінці XIX ст. утворилася група «лібералів-імперіалістів» на чолі з А.Ф. Розбері. Вони намагалися пристосувати політичне кредо ліберальної партії до нових умов. Вихід із кризи і шлях до відродження партії вони бачили через «оволодіння новим почуттям імперії», яке охопило націю [10, с. 43]. Із самого початку своєї кар'єри А. Розбері засуджував політику Б. Дізраелі, вбачаючи в ній деспотизм і загрозу британській демократії. Але вже в 1881 р. він висловив тезу про необхідність проведення Англією колоніальної політики. У виступах Розбері з імперських питань завжди звучав мотив гордості за досягнення англосаксонської раси. За його словами, імперія покликана правити світом в ім'я добра [10, с. 141].

Вже в 1893 р. А. Розбері доволі відверто висловився за розширення імперії: «Кажуть, що наша імперія достатньо велика і не потребує подальшого розширення. Це було б дійсно так, якби світ був еластичний, але, на жаль, він не такий». Він закликав англійців задуматися не тільки над тим, що їм треба у цей момент, але і над тим, що їм буде треба в майбутньому [5, с. 65].

Експансіоністську політику Англії ліберал-імперіалісти пояснювали тим, що розширення імперії – справа неминуха і є результатом ініціативи інших європейських держав і тому має оборонний характер. Саме з таких позицій вони підходили до розподілу Африки, вважаючи його незворотнім процесом.

Експансіоністську політику англійських правлячих кіл ліберал-імперіалісти виправдовували гаслами про мир. Розбері стверджував, що Британська імперія створює мир, означає мир і націлена на мир [5, с. 65].

У 1895 р. А. Розбері сформулював принципи «розумного» ліберального імперіалізму: по-перше, збереження імперії; по-друге, відкриття нових земель для еміграції; по-третє, придушення работоргівлі; по-четверте, розвиток місіонерського руху; по-п'яте, розвиток торгівлі [6, с. 9]. Тут змішані справжні та вигадані причини експансії. До останніх можна зарахувати боротьбу з работоргівлею. У промові, виголошеній у травні 1899 р., Розбері назвав імперський дух великим патріотизмом [6, с. 10].

Про умовність граней між лібералами та консерваторами в питаннях експансії переконливо свідчить кар'єра Дж. Чемберлена. Розпочавши як ліберал та радикал з опозиції до політики Дізраелі, в 1895 р. він обійняв посаду міністра колоній у консервативному уряді і був енергійнішим за багатьох своїх колег у питаннях експансії. Він став одним із найвідоміших апологетів ідеї створення могутньої колоніальної імперії. «Він переможно

і впевнено веде Англію шляхом імперіалізму», – писав про Дж. Чемберлена Б. Бюлов [4, с. 189]. Як основний мотив для проведення активної імперської політики Чемберлен висував захист англійського підприємництва і капіталу в умовах зростання конкуренції з боку іноземних держав та протекціонізму. Велика Британія, на його думку, була зобов'язана випереджати інші країни у колоніальній експансії. «Я вірю, що британська раса є найвеличнішою з правлячих рас, які будь-коли бачив світ» [12, р. 92].

Дж. Чемберлен, визначаючи колоніальну політику Англії, зазначав, що метою уряду є розвиток ресурсів колоній і саме в цій політиці можна бачити вирішення тих великих соціальних проблем, з якими стикаються англійці. У своїх численних виступах він підкреслював, що імперія та соціальні реформи неможливі одне без одного, доходи від імперської торгівлі будуть спрямовані на реалізацію проектів підвищення благополуччя і матеріального покращення життя англійців [5, с. 66].

Головною метою він вважав створення умов для розвитку і процвітання імперської раси, під якою розумілися всі народи, які населяли Британську імперію. «Ми у нашій колоніальній політиці, – наголошував у грудні 1896 р. Дж. Чемберлен, – як тільки придбаємо нову територію <...>, то забезпечуємо її розвиток під опікою цивілізації для її спілкування зі світом <...> Імперія несе населенню завойованих територій безпеку життя і власності, покращення умов проживання. Ми взяли на себе гігантське завдання <...> Велике завдання, велику відповідальність, але й високу честь» [13, р. 92].

Таким чином, обидві партії поділяли ідею «особливої місії Британської імперії» та бажали її зміцнення і розширення. Закони виборчої боротьби змушували критикувати суперника, протиставляти йому свою позицію. Цим пояснюється полеміка партій із колоніальних питань, що не торкалася, однак, головних підвалин імперської політики. В 1891 р. Є. Стааль зазначав із цього приводу: «Великобританська іноземна політика мало залежить від зміни однієї політичної партії іншою. Цілі її залишаються одними й тими ж, і лише в засобах щодо їх досягнення виявляється особистий талант міністра» [1, арк. 216].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, в останній третині XIX ст. велася продумана та цілеспрямована пропаганда імперських цінностей, пропагувалася неминучість і вигідність колоніальних загарбань із метою залучити широкі верстви населення до підтримки політики експансії. У центрі англійського експансіонізму стояла ідея панування англосаксонської раси над усіма іншими. Заради цієї великої ідеї британці мали погодитися на нехтування інтересами особи заради інтересів імперії.

Ідея поширення і зміцнення свого панування над іншими регіонами була притаманна ідеології британських політичних партій. Експансіоністська риторика представників англійських політичних сил вплинула на формування англійської колоніальної ідеології. За допомогою прихильників імперіа-

лізму формувалася сприятливий ідейно-політичний клімат, в якому політики почували себе впевнено, одержуючи необхідну суспільну підтримку своїм експансіоністським діям. Тому, безперечно, колоніалістська ідеологія підсилювала прагнення Великої Британії завоювати нові території.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Айзенштат М.П., Гелла Т.Н. Английские партии и колониальная империя Великобритании в XIX веке (1815 – середина 1870-х гг.). РАН; Институт всеобщей истории. Москва : ИВИ РАН, 1999. 217 с.
2. Богомолов С.А. Д. Фруд о проблемах Британской империи 1870-х– 1880-х гг. *Новая и новейшая история*. Вып. 14. Саратов, 1993. С. 139–148.
3. Бюлов Б. Воспоминания. Москва – Ленинград : Соцэкгиз, 1935. 564 с.
4. Гелла Т.Н. Английские политические круги и имперские идеи в последней трети XIX в. *Общественная мысль и социально-политические движения в новое и новейшее время*. Вып. 1. Волгоград : Перемена, 1994. С. 60–69.
5. Гелла Т.Н. Колониальная политика Англии и либерал-империалисты в конце XIX в. Европа, США и колониальный мир. Москва : Наука, 1988. С. 5–25.
6. Дизраэли и английские консерваторы в Манчестере. *Русский мир*. 1872. № 130. С. 16.
7. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. Москва : Изд-во ИМО, 1959. 263 с.
8. Каменский А. Гладстон, его жизнь и политическая деятельность. Санкт-Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1892. 86 с.
9. Парфёнов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века (Движущие силы, формы и методы). Москва : Наука, 1991. 190 с.
10. Хроника. Иностранное обозрение (5 января 1896 г.). *Вестник Европы*. 1896. Т. 2. С. 157–159.
11. Joseph Chamberlain on Imperialism. *Nineteenth Century*. 1884. Vol. 16. P. 876.
12. Langer W.L. The Diplomacy of Imperialism. 1890–1902. L.–N.–Y.: Alfred A. Knopf, 1935. Vol. 2. 547 p.
13. Matthew H. The Gladstone Diaries. Introduction. London : Smith, Elder and Co., 1961. Vol. 10. 380 p.
14. Mission of England. *Nineteenth Century*. 1878. Vol. 14. P. 736.